

VU Research Portal

Koren en kaf op de dorsvloer

ten Hove, J.B.

2020

document version

Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in VU Research Portal](#)

citation for published version (APA)

ten Hove, J. B. (2020). *Koren en kaf op de dorsvloer: De kerk in het licht van het laatste oordeel. Een onderzoek naar de betekenis van de area als metafoor voor de ecclesia bij Augustinus.* [, Vrije Universiteit Amsterdam]. Labarum Academic.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal ?

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

E-mail address:

vuresearchportal.ub@vu.nl

SAMENVATTING DISSERTATIE

Titel proefschrift: Koren en kaf op de dorsvloer: de kerk in het licht van het laatste oordeel. Een onderzoek naar de betekenis van de *area* als metafoor voor de *ecclesia* bij Augustinus

Promovendus: Jan Bernard ten Hove

In hoofdstuk 1 is beargumenteerd waarom de dorsvloer (*area*) bij Augustinus een belangrijke metafoor is die zowel betrekking heeft op de ecclesiologie als de eschatologie. Verder heeft de beschrijving van de stand van zaken in het onderzoek inzichtelijk gemaakt dat er nog geen grondig onderzoek is gedaan naar de betekenis van de dorsvloer bij Augustinus, waarbij rekening is gehouden met heel zijn oeuvre, met de chronologie van de teksten en de bijbehorende ontwikkelingsgang, en met de verschillende contexten waarin de beeldspraak functioneert. Methodisch is ervoor gekozen om de teksten zoveel mogelijk in chronologische volgorde te bespreken. Daarbij zijn de niet-homiletische en de homiletische werken afzonderlijk besproken, zowel vanwege het verschil in genre, alsook vanwege de problematiek van de chronologie van de preken. Geconstateerd is dat het onderzoeksveld 50 niet-homiletische en 102 homiletische werken betreft.

Hoofdstuk 2 behandelt diverse *ante dicenda*. Deels hebben deze betrekking op de letterlijke betekenis van de *area* in de jaarlijkse landbouwcyclus. Daarbij is aangetoond dat het Latijnse woord *area* bij Augustinus als vanzelfsprekend betekent: dorsvloer. Er is één uitzondering gevonden. In *conf.* 2,9 wordt beschreven dat de bekende perendiefstel uit zijn jeugdjaren wordt beraamd *in areis*. Waarschijnlijk is de betekenis hier: op de begraafplaatsen. Dat zou betekenen dat Augustinus deze daad uit de tijd van zijn vroegere geestelijke dood situeert op de plaats van de dood in de meest letterlijke zin. Bij Augustinus functioneert de dorsvloer meestal als beeldspraak voor de kerk. De belangrijkste Schrifttekst voor de symbolische betekenis van de dorsvloer is Matth. 3,12/Luk. 3,17 (de komst van Christus op de dorsvloer met de wan). Verder is Richt. 6,36-40 (de vacht en de dorsvloer van Gideon) een Bijbelse bron met een eigen symbolische betekenis. De enige patristische bron waaraan Augustinus expliciet refereert inzake de dorsvloer als metafoor voor de *permixtio* van de kerk is Cyprianus. Het betreft enkele citaten waarin Cyprianus deze metafoor gebruikt in confrontatie met de novatianen die zich hebben afgescheiden vanwege de onheiligheid van de kerk. Augustinus beroept zich op deze woorden in zijn eigen strijd tegen de donatisten die zich eveneens hebben afgescheiden vanwege de onheiligheid van de kerk. Wanneer de kerkvader van Hippo Regius de dorsvloer inzet tegen de afgescheiden donatisten, kiest hij er dus bewust voor om verder te gaan in het spoor dat Cyprianus eerder heeft uitgezet. In hoofdstuk 2 is ook steekproefsgewijs gezocht naar mogelijke patristische bronnen die niet met name worden genoemd: (a) Ambrosius als een belangrijke leermeester van Augustinus, (b) Tertullianus als een vroege representant van de Noord-Afrikaanse traditie en (c) Origenes als een invloedrijke exegeet.

De allegorese van Gideons dorsvloer (Richt. 6,36-40) heeft Augustinus vermoedelijk leren kennen via zijn leermeester Ambrosius. Mogelijk heeft hij deze ook zelf gevonden bij Origenes. Bij beide kerkvaders is deze namelijk getraceerd. Bovendien schrijft Origenes dat hij het grondpatroon van deze allegorische exegese al aan anderen heeft ontleend. Het betreft dus een min of meer bekende allegorese in de Vroege Kerk, overigens niet bij het Noord-Afrikaanse kerkvolk. De komst van Christus op de dorsvloer met de wan (Matth. 3,12/Luk. 3,17) wordt door Tertullianus en Origenes verbonden met een zuivering van de kerk in de tegenwoordige tijd. Origenes betreft het wannen op de persoonlijke levensheiliging van de gelovigen, Tertullianus op de vervolging van de kerk en de afscheiding van het kaf van onwaardige christenen. Toch heeft Irenaeus in vroegere jaren deze tekst als vanzelfsprekend eschatologisch geïnterpreteerd. Deze eschatologische interpretatie komt terug bij de latere kerkvaders Cyprianus, Ambrosius en Augustinus.

Wat betreft de Noord-Afrikaanse kerkvaders is de gangbare visie in recent onderzoek dat Augustinus in ecclesiologisch opzicht een radicale breuk met de Noord-Afrikaanse traditie zou betekenen. Volgens bijvoorbeeld Tilley en Gaumer zou Augustinus met zijn visie op de *permixtio* van de kerk afscheid hebben genomen van de kerkelijke heilheidsidealen van zijn voorgangers. Daarbij worden

Tertullianus en Cyprianus voorgesteld als representanten van de Noord-Afrikaanse martelarenkerk, in contrast met Augustinus als representant van de staatskerk. Deze voorstelling van zaken is niet houdbaar in het licht van de analyses van de dorsvloerteksten. Bij Tertullianus functioneert de dorsvloer (Matth. 3,12/Luk. 3,17) nog niet als metafoor voor de tijdelijke *permixtio* van de kerk, maar bij Cyprianus al wel. In ecclesiologisch opzicht kan Augustinus dus met recht een beroep doen op Cyprianus. Belangrijk in dit verband is een verschil in context tussen enerzijds Cyprianus en Augustinus en anderzijds Tertullianus. Cyprianus en Augustinus gebruiken de dorsvloer als representanten van de katholieke kerk in confrontatie met een afgescheiden kerk, respectievelijk de novatianen en de donatisten. In tegenstelling tot Cyprianus en Augustinus heeft Tertullianus zichzelf afgescheiden vanwege de onheiligheid van de kerk. Dit verschil in context maakt begrijpelijk dat Augustinus in zijn polemieken met de afgescheiden donatisten wel uit de voeten kan met zijn Noord-Afrikaanse voorganger Cyprianus, maar niet met Tertullianus.

Hoofdstuk 3 thematiseert de betekenis van de dorsvloer als metafoor voor verschillende heilshistorische bedelingen. In de secundaire literatuur is hieraan nog weinig aandacht besteed, omdat de aandacht doorgaans uitgaat naar de *area* als een van de metaforen voor de *permixtio* van de kerk. Maar in hoofdstuk 3 wordt onderzocht hoe de dorsvloer functioneert voor het verschil tussen de oud- en de nieuwtestamentische tijd, en hoe de dorsvloer functioneert in een chiliastisch kader.

Het onderscheid tussen de oud- en nieuwtestamentische bedeling wordt op drie manieren door de dorsvloer in beeld gebracht: (1) de vroege teksten (tot ongeveer 400 AD) spreken over twee dorsvloeren, (2) bij wijze van uitzondering is er sprake van twee graansoorten op één dorsvloer (rond 395 AD of eerder), en (3) in de latere teksten (vanaf ongeveer 400-402 AD) verschijnt de allegorese van de vacht en de dorsvloer van Gideon.

De twee dorsvloeren worden door Augustinus gepresenteerd in het kader van zijn exegese van Matth. 3,12/Luk. 3,17. Met deze dorsvloeren worden bedoeld: de dorsvloer van het (oudtestamentische) Joodse volk en de dorsvloer van de (nieuwtestamentische) wereldwijde kerk. Het wannen van de eerste dorsvloer wordt gerelateerd aan de eerste komst van Christus, het wannen van de tweede dorsvloer aan zijn eschatologische komst. Voor zover deze uitleg betrekking heeft op de Joodse dorsvloer die al is gewand (*uentilata est*), heeft Augustinus hem vermoedelijk leren kennen in zijn manichese jaren. Het lijkt misschien onwaarschijnlijk dat Augustinus een manichese exegese wil introduceren in de periode waarin hij radicaal afstand van het manicheïsme heeft genomen. Toch blijkt bij nader inzien dat hij hier geen manichese ideeën introduceert in de katholieke kerk, maar deze juist bestrijdt. Op een originele wijze combineert hij de uitleg van de Joodse dorsvloer die al is gewand met de algemeen bekende uitleg waarin de dorsvloer wordt betrokken op de kerk die nog 'gewand' moet worden. Het resultaat is een nieuw concept waarin de beide dorsvloeren functioneren om twee verschillende fasen in de heilshistorie inzichtelijk te maken, namelijk van het Oude en het Nieuwe Testament. Op deze wijze honoreert Augustinus de betekenis van het Oude Testament, en geeft hij aan het Joodse volk een eigen plaats in de heilsgeschiedenis. Hij doet dit op een wijze die haaks staat op het gedachtegoed van de manicheeërs, die het Oude Testament verwerpen en het Joodse volk veroordelen. Hij wijst bijvoorbeeld op de vele heiligen onder het Joodse volk conform het Oude Testament. Ook attendeert hij op de overeenkomst tussen de oud- en de nieuwtestamentische dorsvloer wat betreft de *permixtio* van beide dorsvloeren. Verder benadrukt hij de continuïteit tussen de twee dorsvloeren: de nieuwtestamentische wereldwijde kerk is voortgekomen uit het oudtestamentische Joodse volk. Bovendien wordt de kerk van het Nieuwe Testament bijeengebracht uit Joden en heidenen. Ondertussen laat Augustinus wel staan dat de oudtestamentische dorsvloer van het Joodse volk is gewand (*uentilata est*). Hiermee impliceert hij dat er voor de Joden, evenals voor alle andere mensen, geen heil is buiten de katholieke kerk. Toch keert hij zich in dit verband expliciet tegen de visie dat God het Joodse volk zou hebben verworpen. Hij bewijst zich als een kerkvader die nadrukkelijk aandacht vraagt voor de continuïteit van Gods heilshandelen met het Joodse volk en die de betekenis van het Oude Testament verdedigt. Ondertussen is het feit dat Augustinus zich in zijn geschriften, en nog meer in zijn preken, herhaaldelijk keert tegen anti-Joodse sentimenten, een indicatie dat deze bij het katholieke kerkvolk leven.

Bij wijze van uitzondering maakt Augustinus het heilshistorische onderscheid tussen de oude en de nieuwe bedeling door middel van twee graansoorten op één dorsvloer (in *diu. qu.* 61 en in s. 130). De oudtestamentische tijd wordt vergeleken met het dorsen van gerst, de nieuwtestamentische met het dorsen van tarwe. Hierdoor komt het kwalitatieve onderscheid tussen beide bedelingen in beeld, *in casu* (a) het verschil tussen verhulling en onthulling van de heilsgeheimen en (b) het verschil tussen vleeselijk en geestelijk. Wanneer de kerkvader in dit verband spreekt over gerst in onderscheid van tarwe spreekt hij op retorische wijze over het oudtestamentische volk, en wil hij vooral iets communiceren over mensen binnen de kerk die volgens hem vleeselijk in plaats van geestelijk zijn.

In zijn latere werken (vanaf ongeveer 400-402 AD) maakt Augustinus op een andere wijze gebruik van de *area* als metafoor voor de *distributio temporum*, namelijk door middel van het tweevoudige teken van de vacht en de dorsvloer van Gideon (Richt. 6,36-40). In deze allegorese staat het eerste teken (de doorweekte vacht op de droge dorsvloer) symbool voor de oudtestamentische tijd waarin het heil beperkt blijft tot het volk Israël. Het tweede teken (de droge vacht op de doorweekte dorsvloer) staat symbool voor de nieuwtestamentische tijd waarin de kerk wereldwijd wordt verspreid. Deze allegorese heeft als voordeel dat hiermee zowel het kwantitatieve als het kwalitatieve onderscheid tussen beide heilshistorische bedelingen in beeld wordt gebracht. Concreet gaat het daarbij om (a) het verschil tussen het ene volk en alle volken (de wereldwijde kerk) en (b) het verschil tussen de verholde en onthulde vorm waarin Gods genade in Christus verschijnt. De beeldspraak van de droge vacht op de doorweekte dorsvloer zou de indruk kunnen wekken dat de gelovigen uit de heidenen de plaats hebben ingenomen van het volk Israël, maar dat wordt niet bedoeld. Evenals in zijn vroege werken herhaalt Augustinus in zijn latere werken dat de nieuwtestamentische kerk wordt bijeengebracht uit Joden en heidenen. Ook blijft hij spreken over vele gelovigen uit het Joodse volk. Nadrukkelijk communiceert hij dat de tegenwoordige droogte van de vacht niet betekent dat het Joodse volk als etnische categorie afgeschreven zou zijn. Dit doet hij allermeeest in zijn preken, vermoedelijk evenals eerder in reactie op anti-Joodse sentimenten. Wel betekent de beeldtaal van de droge vacht een negatief oordeel over de contemporaine Joden die niet in Christus geloven. Maar volgens hem is de huidige droogte van de vacht slechts tijdelijk: het Joodse volk zal nog tot geloof in Christus zal komen.

Als metafoor voor heilshistorische bedelingen kan de *area* bij Augustinus ook functioneren in een chiliastisch kader, namelijk in s. 259. In deze voorstelling van zaken luidt de komst van Christus met de wan het begin in van een eschatologische tussentijd, voorafgaand aan de eeuwige bestemmingen van koren en kaf. Feitelijk betreft het een gematigde variant van het chilasme, zelfs gematigder dan de vorm die hij later in *ciu.* 20,7 nog *tolerabilis* noemt. Al gauw neemt Augustinus afstand van de verwachting van een toekomstige vrede op aarde, waarschijnlijk al voordat hij wordt gewijd als bisschop (halverwege 395 AD). Toch distantieert hij zich aanvankelijk niet openlijk van een chiliastisch heilshistorisch denkpatroon. Dat wordt vooral duidelijk in s. 260C (=Mai 94). In deze preek maakt de prediker nog wel gebruik van begrippen die chiliastisch klinken, en in de secundaire literatuur zijn deze herhaaldelijk als chiliastisch geduid. Maar in werkelijkheid krijgen de zogenaamde chiliastische elementen in s. 260C (=Mai 94) een niet-chiliastische lading en wordt de dorsvloer niet meer chiliastisch ingekleurd. Ondertussen kan hieruit worden afgeleid dat de verwachting van een toekomstig vrede op aarde wel leeft onder het Noord-Afrikaanse kerkvolk. Blijkbaar vindt Augustinus het in de begintijd van zijn ambtelijke functioneren niet verstandig om deze chiliastische voorstellingen openlijk te bekritisieren.

Hoofdstuk 4 concentreert zich op het heilshistorische onderscheid tussen de tijd voor en vanaf het laatste oordeel, ofwel het verschil tussen nu en straks (*nunc et tunc*). In dit verband functioneert de dorsvloer als metafoor voor de tijdelijke *permixtio* van de kerk. In de secundaire literatuur wordt de thematiek van de gemengde gestalte van de kerk als vanzelfsprekend gerelateerd aan de donatistische polemiek. Maar wanneer men rekening houdt met de verschillende contexten waarin de dorsvloer verschijnt, wordt duidelijk dat deze beeldspraak al betekenis krijgt in de manicheïsche polemiek. De manicheeërs beschouwen zichzelf als de ware christenen. Zij veroordelen de onheiligheid van de kerk, en presenteren zichzelf als het betere alternatief. In weerwoord tegen deze manicheïsche kritiek

betoogt Augustinus dat de kerk in haar huidige gestalte is zoals een dorsvloer waar koren en kaf vooralsnog onderling zijn vermengd. Hiermee distantieert hij zich van de manichese voorstelling van een zuivere kerk te midden van een onheilige wereld. Daarbij stelt hij niet alleen het ecclesiologische heiligheidsideaal van de manicheeërs onder kritiek, maar ook de zijns inziens teleurstellende praktijk bij de manicheeërs.

Evenals de manicheeërs laten de donatisten zich voorstaan op hun heiligheid als gemeenschap van ware christenen, in onderscheid van de katholieke kerk. Al is de donatistische polemiek verschillend van de manichese, feitelijk functioneert de dorsvloer hierin op soortgelijke wijze, namelijk om de kritiek op de onheilige leefwijze van kerkleden te pareren. Augustinus gebruikt de dorsvloer in de verdediging tegen de donatistische kritiek op de onheiligheid van de kerk, en vervolgens ook in de aanval op de donatistische heiligheidspretenties.

In de verdediging tegen de donatisten brengt de *area* drie verschillende fronten in beeld: (1) de kwestie van de vervolging (*persecutio*), (2) de kwestie van het verraad (*traditio*) en (3) de persoonlijke integriteit van Augustinus.

Inzake de *persecutio* legt de chronologische analyse van de teksten een ontwikkeling bloot van afwijzing, via innerlijke ambivalentie naar weloverwogen rechtvaardiging van het overheidsop treden tegen de donatisten. Concreet betekent dit dat de rechtstreeks betrokkenen bij de *persecutio* aanvankelijk worden vereenzelvigd met het kaf (*ep.* 23, 392 AD). Maar de vanzelfsprekendheid waarmee Augustinus dat doet, verdwijnt al in *ps. c. Don.* (393-394 AD). In het eerste boek van *c. litt. Pet.* (boek 1: 400 AD) verdedigt hij een gematigde vorm van overheidsmaatregelen tegen de donatisten, maar schrijft hij de excessen nog op het conto van het kaf. Later (vanaf *ep.* 105, 409 AD) verdwijnt zijn eerdere gereserveerdheid. Onomwonden stelt hij dat de donatisten geen recht van spreken hebben met hun beschuldigingen van *persecutio*. In zijn verdediging worden dwangmaatregelen om de donatisten terug te brengen in de katholieke kerk niet langer beschouwd als kenmerkend voor het kaf.

De donatistische aanklachten die zijn gerelateerd aan de *traditio* zijn vooral historisch van aard. Deze historische kwestie is minder emotioneel beladen dan de actuele kwestie van de *persecutio*. Toch staat of valt het bestaansrecht van de donatistische afscheiding hiermee, theologisch gezien. Aanvankelijk (*ps. c. Don.*, 393-304 AD) volstaat Augustinus met de verdediging dat de oude beschuldigingen tegen Caecilianus niet zijn bewezen. Bovendien is de zaak indertijd juridisch beslist in het voordeel van de katholieke kerk: *causa finita est*. Wanneer duidelijk wordt dat de donatisten hiermee allerm minst genoeg nemen, verdiept Augustinus zich verder in deze zaak. Door middel van allerlei historische details probeert hij het eigen gelijk te bevestigen. Toch zoekt hij zijn kracht vooral in het ecclesiologische principe dat de kerk in haar huidige gestalte nog een *corpus permixtum* is. Daarbij gebruikt hij de metafoor van de dorsvloer om het niveau van de wederzijdse beschuldigingen te overstijgen. Door middel van deze metafoor schept hij in zijn retorische argumentatie ruimte voor de erkenning dat de donatistische aanklachten hout zouden kunnen snijden. Daarbij gaat het hem vooral om het ecclesiologische principe dat de aanwezigheid van kaf geen reden is om de dorsvloer van de kerk te verlaten. Kortom, de beschuldigingen van verraad vormen geen legitieme rechtvaardiging voor de donatistische afscheiding.

Inzake het derde front van de persoonlijke aanklachten tegen Augustinus functioneert de dorsvloer op soortgelijke wijze om het niveau van een discussie over de feitelijke beschuldigingen te overstijgen. De kerkvader gaat wel gedetailleerd in op pogingen van Petilianus en Cresconius om zijn integriteit als bisschop van de katholieke kerk te ondermijnen. Toch spitst hij de zaak niet toe op een bewijsvoering voor zijn persoonlijke onschuld, maar op het theologische principe van de tijdelijke *permixtio* van de kerk. De beschuldigingen kunnen hooguit aantonen dat hij als persoon geen koren maar kaf in de kerk zou zijn. Zelfs in dat geval maakt de dorsvloer duidelijk dat de aanklachten de donatisten niet het recht geven om te volharden in hun afscheiding.

Augustinus gebruikt de metafoor van de dorsvloer niet alleen om de donatistische verwijten te pareren, maar ook om over te gaan tot de tegenaanval. In dit verband komen de kwesties van *persecutio* en *traditio* terug. Daarbij is het de bedoeling van de kerkvader dat de aanklachten tegen de katholieke kerk als een boemerang terugkeren naar de donatisten. Inzake de *persecutio* klinkt van

meet af aan het verwijt dat de donatisten zelf boter op hun hoofd hebben, gezien het gewelddadige optreden van de *circumcelliones*. In recente secundaire literatuur wordt de katholieke kritiek op de *circumcelliones* vooral geïnterpreteerd als politieke retoriek om de overheid te motiveren met hardere hand op te treden tegen de donatisten. Maar daarbij gaat men voorbij aan de betekenis die de dorsvloer bij Augustinus krijgt. Deze metafoor laat zien dat het hem primair gaat om de ecclesiologische discussie, namelijk om het ondermijnen van de heiligheidsclaims waarmee de donatisten hun afscheiding theologisch rechtvaardigen. Dat wordt nog duidelijker wanneer de kwestie van de *traditio* wordt ingezet in de tegenaanval. Inzake de *persecutio* voelt de kerkvader zich aanvankelijk nog bezwaard vanwege de rol die de katholieken hebben gespeeld, maar inzake de *traditio* speelt hij de bal meteen terug naar de tegenpartij. Onder verwijzing naar juridisch bewijsmateriaal stelt hij dat een deel van de schismatieke bisschoppen die Caecilianus hebben veroordeeld vanwege *traditio* zelf te boek staat als *traditor*. Zo wil hij de donatisten, die zich hebben afgescheiden vanwege de vermeende *traditio* van Caecilianus, dwingen tot de erkenning dat het kaf van de *traditores* in hun eigen gelederen aanwijsbaar is. Deze erkenning zou immers impliceren dat de historische kwestie van de *traditio* ook volgens de donatistische principes geen theologische rechtvaardiging voor afscheiding meer kan zijn.

Wanneer Augustinus wil bewijzen dat de donatisten hun ecclesiologische heiligheidsclaims niet kunnen volhouden, confronteert hij hen herhaaldelijk met de zaak van Maximianus (*causa Maximiani/maximianensium*). Voor de donatisten is het een onverkwikkelijke kwestie. Het betreft een afscheiding in hun eigen kerk, een reden waarom Augustinus hierin een rechtvaardige vergelding van God ziet. De kerkvader gebruikt deze kwestie onder andere om de verwijten inzake de *persecutio* te pareren. Volgens hem hangen de donatisten wel de martelaar uit vanwege de vijandige houding van de katholieke kerk. Maar in de kwestie van Maximianus hebben zijzelf de overheid ingeschakeld om hardhandig op te treden tegen de maximianisten. De *causa maximianensium* is voor Augustinus allereerst relevant om te demonstreren dat de handelswijze van de donatisten ten opzichte van de maximianisten in strijd is met hun eigen ecclesiologische principes. Volgens deze principes was het donatistische schisma noodzakelijk, omdat de zonden van het kaf (*in casu* met name het vermeende verraad van Caecilianus) het koren zouden verontreinigen. Maar volgens Augustinus hebben zij in hun ruimhartigheid ten opzichte van de door henzelf geëxcommuniceerde maximianisten onbedoeld erkend dat de kerk een *corpus permixtum* is, en dat de zonden van het kaf het koren niet verontreinigen. Zij hebben dus feitelijk de belangrijkste theologische rechtvaardiging van hun schisma opgegeven. Al betekent de *causa maximianensium* inhoudelijk weinig nieuws voor het ecclesiologische debat, in de praktijk groeit zij uit tot de historische kroongetuige van Augustinus tegen de donatistische afscheiding.

Een belangrijk onderdeel van hoofdstuk 4 is de paragraaf over de dorsvloer als de Bijbelse kroongetuige in het donatistische debat. In studies over de *permixtio* van de kerk is tot nog toe relatief weinig aandacht besteed aan de gelijkenis van de *area* (Matth. 3,12/Luk. 3,17), vooral in vergelijking met de *ager* (Matth. 13,24-30 en 36-43). Toch spreekt Augustinus al in *mor.* (387-389 AD) een zekere voorkeur uit voor de *area* boven de *ager*. In de donatistische polemiek heeft de dorsvloer bovendien het primaat boven alle andere metaforen voor de gemengde gestalte van de kerk. Dit valt vooral op omdat Optatus van Mileve, Augustinus' voorganger in de donatistische polemiek, in zijn polemische werken alleen gebruik maakt van de gelijkenis van de akker. Maar Augustinus kan hiermee minder goed uit de voeten, vooral omdat de beeldtaal van het onkruid tussen de tarwe ook betrokken kan worden op een zuivere kerk midden in een onheilige wereld. Vermoedelijk is hij al bekend met deze interpretatie van de akker vanuit zijn manichese jaren, zeker is dat deze later terugkomt in de donatistische polemiek. Toch schakelt hij na verloop van tijd (vanaf *ep.* 43, 396 AD) ook de akker in als gelijkenis voor de tijdelijke *permixtio* van de kerk. Bij nader inzien kiest hij in dit opzicht dus voor het spoor van zijn katholieke voorgangers in Noord-Afrika, met name Cyprianus en Optatus. Behalve de dorsvloer en de akker verschijnen ook andere gelijkenissen voor de *permixtio*, zoals het visnet met goede en slechte vis, het huis met goede en slechte vaten, en de kudde met schapen en bokken. Maar de dorsvloer blijft op de voorgrond in beeld, en krijgt na verloop van tijd weer de hoofdrol. Dat wordt vooral duidelijk tijdens de *collatio Carthaginensis* (juni 411 AD). Hieraan is tot nog toe

geen aandacht besteed in het onderzoek van deze Carthaagse rechtszittingen. Toch gaat het om een ontwikkeling die van belang is voor het inhoudelijke debat met de donatisten. In de loop van het theologische twistgesprek over de kerk blijkt namelijk dat de donatisten het meest in verlegenheid worden gebracht met de *area* als Bijbels bewijs tegen afscheiding. Achteraf beschouwt de kerkvader de dorsvloer zelfs als de Bijbelse kroongetuige in het theologische debat over de *permixtio* van de kerk, en concludeert hij dat de donatisten met name schaakmat zijn gezet met deze metafoor.

In de pelagiaanse polemiek blijkt de dorsvloer nauwelijks te functioneren. De discussie met de pelagianen gaat wel over de heiligheid van de kerk, evenals de discussie met de manicheeërs en de donatisten, maar in deze context spitst het debat zich toe op de heiligheid van de afzonderlijke gelovigen. Op zich spreekt Augustinus wel over een bepaalde *permixtio* van de individuele leden: de gelovigen hebben volgens hem levenslang te strijden tegen hun inwendige zondigheid (*concupiscentia*). Toch laat hij in dit verband de beeldtaal van de dorsvloer liggen. Een uitzondering vormen enkele teksten met betrekking tot een specifieke discussie over de erfzonde, voor zover deze betrekking heeft op het aspect van de schuld (*reatus*) die in de doop wordt afgewassen. Maar wanneer het gaat over de erfzonde, voor zover deze betrekking heeft op de blijvende inwendige zondigheid, argumenteert de kerkvader met andere Schriftgegevens dan de dorsvloer.

In de context van de eigen kerk krijgt de dorsvloer wel weer een belangrijke plaats als metafoor voor de tijdelijke *permixtio* kerk. In de niet-homiletische, en nog veel meer in de homiletische werken communiceert Augustinus dat er in de tegenwoordige tijd nog geen sprake is van een zuivere kerk op aarde. Op deze wijze wil hij als pastor en prediker zijn eigen mensen toerusten tegen de zuigkracht van heiligheidsbewegingen buiten de kerk, zoals de manicheeërs en vooral de donatisten. In dit verband functioneert de dorsvloer als aansporing om trouw te blijven binnen de eigen kerk en zich niet af te scheiden vanwege de onheiligheid van slechte christenen, ofwel als aansporing tot *tolerare* in plaats van *separare*. Meer dan in de andere contexten komt in de context van de eigen kerk uit de verf dat de *permixtio* ook een confronterend en onderscheidend element heeft. De aanwezigheid van kaf in de kerk impliceert dat niet alle leden van de kerk als vanzelfsprekend behoren bij het koren. Vooral in de preken is de klacht over het vele kaf in de kerk een constante. In dit verband laat de kerkvader merken dat hij de verontrusting over het vele kaf ervaart als een zware last in zijn ambtelijke verantwoordelijkheid. Desondanks spreekt hij herhaaldelijk zijn vertrouwen uit dat God garant staat voor een uiteindelijk goed resultaat. Ondertussen betekent de realiteit van vele slechte christenen (het vele kaf) een potentieel gevaar voor de andere gemeenteleden. In de donatistische polemiek heeft de kerkvader de neiging om dit potentiële gevaar te bagatelliseren. Waar de donatisten de katholieken confronteren met de besmettelijke werking van de vermeende zondigheid van met name Caecilianus, betoogt Augustinus dat ieder verantwoordelijk is voor zijn eigen schuld, en dat niemand wordt verontreinigd door andermans zonden. In dit verband gaat het hem om de toerekening van de schuld. Maar als pastor en prediker voor eigen parochie toont hij zich bewust van een andere potentiële bedreiging van het kaf voor het koren, namelijk de invloed van een zondige levenswandel. Vooral in zijn preken ziet de kerkvader het als zijn verantwoordelijkheid om hiervoor te waarschuwen. Hieruit blijkt dat zijn verzet tegen het schismatieke heiligheidsstreven van de donatisten samen gaat met het verlangen naar heiligheid in de christelijke gemeente. Bovendien is geconstateerd dat *permixtio* van de kerk en de bijbehorende *tolerantia* door de kerkvader consequent worden geplaatst in het perspectief van de eschatologische scheiding van koren en kaf. De aansporing tot *tolerare* in plaats van *separare* betekent dus geen onbegrensde verdraagzaamheid.

Hoofdstuk 5 laat zien dat de dorsvloer bij Augustinus niet alleen functioneert als metafoor voor de *permixtio* van de kerk, maar ook als beeldspraak die inzichtelijk maakt dat de toekomstige scheiding van koren en kaf zich al aftekent in het heden. Dit aspect van het 'reeds' van het laatste oordeel is in de secundaire literatuur veelal buiten beeld gebleven, omdat de aandacht eenzijdig is gericht op het aspect van de tijdelijke vermenging. Maar bij de kerkvader krijgt de dorsvloer ook betekenis als metafoor voor (a) het onderscheid binnen en buiten de kerk en (b) voor het onderscheid tussen koren en kaf binnen de kerk.

Inzake het onderscheid binnen en buiten de kerk presenteert Augustinus de katholieke kerk als de enige dorsvloer van Christus. Vanaf zijn vroegste tot zijn laatste werken communiceert hij het kerkelijke adagium dat er geen heil is buiten deze kerk (*extra ecclesiam nulla salus*). Al in *uera rel.* (390 AD) bakent hij de *ecclesia catholica* scherp af ten opzichte van de heidenen (*pagani*), de ketters (*haeretici*), de scheurmakers (*schismatici*) en de Joden (*Iudaei*). In de praktijk functioneert de dorsvloer nauwelijks voor het verschil tussen de christelijke kerk en de heidenen of de Joden. Dit is verklaarbaar: de heidenen en de Joden beschouwen zichzelf immers als niet-christelijk. Het verschil met de kerk is hier zo evident, dat er weinig aandacht aan besteed hoeft te worden. Dat ligt anders met de manicheeërs en de donatisten die zich wel als christelijk beschouwen. In de polemieken met hen beoogt Augustinus dat het koren van de ware gelovigen alleen te vinden is binnen de dorsvloer van de katholieke kerk. Wel waardeert hij de donatisten (*schismatici*) aanmerkelijk positiever dan de manicheeërs (*haeretici*), al is dat in de hitte van de polemieken niet altijd zichtbaar. Hij schrijft al in *uera rel.* (390 AD) dat er overeenstemming is met de donatisten in de leer (*doctrina*) en in de heilige handelingen (*sacramenta*), maar niet met de manicheeërs. Illustratief is bijvoorbeeld dat Augustinus heeft meegewerkt aan een verenigingsvoorstel met de donatisten, waarbij de ambtsdragers mogen terugkeren met behoud van hun ambtelijke waardigheid. Deze houding zou ondenkbaar zijn ten opzichte van de manicheeërs. Veelzeggend is vooral dat Augustinus de donatisten, in tegenstelling tot de manicheeërs, nergens verwijten maakt inzake hun orthodoxie of levenswandel. Er zijn zelfs aanwijzingen dat hij min of meer erkent dat de donatisten doorgaans meer ernst maken met de levensheiliging dan de katholieken, zoals bijvoorbeeld in zijn brief aan Felicia (*ep.* 208, na 411 AD). Des te meer rekent hij in zijn polemieken de donatisten hun afscheiding van de wereldwijde kerk zwaar aan. Consequent typeert hij hen als kaf dat zich voortijdig laat wegblazen van de dorsvloer. In de grote anti-donatistische werken (vanaf *c. litt. Pet.*, 400-404 AD) gebruikt hij bovendien een retorische aanscherping. Volgens hem zijn zij het allerlichtste kaf (*leuissima palea*). Hiermee bedoelt hij dat zij vanwege hun afscheiding nog veroordelingswaardiger zijn dan het 'gewone' kaf van de vleselijke christenen binnen de kerk. In dezelfde periode (eveneens voor het eerst in *c. litt. Pet.*) gaat de kerkvader ertoe over om de donatisten behalve als *schismatici* ook aan te duiden als *haeretici*. In de literatuur wordt dit vaak verklaard vanuit politiek-praktische motieven. Men wijst daarbij op de intentie van de Noord-Afrikaanse bisschoppen om de anti-haeretische wetgeving weer te betrekken op de donatisten, zoals overigens bij voorgangers van Augustinus al gebruikelijk was. Maar er is ook sprake van een theologische motivatie. Augustinus wil verwoorden hoe zwaar hij de donatisten hun afscheiding aanrekent. In dit verband spreekt hij over hoogmoed, het ontbreken van de liefde als vrucht van de Heilige Geest, zelfs over broedermoord.

Augustinus brengt wel enige nuancering aan in zijn kerkelijke exclusivisme. Soms spreekt hij over koren bij de donatisten, overigens niet bij de manicheeërs. Wel blijft daarbij de waarschuwing klinken dat deze korenkorrels worden opgepikt door de vogels voordat zij de hemelse korenschuur bereiken. Met het oog op hun heil moeten zij daarom worden terug geveegd naar de dorsvloer van de katholieke kerk. Er zijn ook enkele teksten (*uera rel.* 11, 390 AD, en *bapt.* 1,26, 400-405 AD) waarin sprake is van koren dat ongewild buiten de dorsvloer verzeild is geraakt. In de secundaire literatuur wordt verondersteld dat hier onterecht geëxcommuniceerde christenen bedoeld zouden zijn. Bij nader inzien is er meer te zeggen voor een andere uitleg, namelijk dat het gaat over pachters of andere arbeiders (*coloni*) die niet (meer) naar de katholieke kerk kunnen gaan omdat het hun onmogelijk wordt gemaakt door hun heer. Al is hier objectief gezien sprake van koren buiten de kerk, volgens Augustinus blijft een innerlijke, geestelijke verbondenheid met de katholieke kerk onmisbaar voor oprechte gelovigen. Ook in deze teksten probeert hij dus te blijven bij zijn uitgangspunt, namelijk dat het heilsnoodzakelijk is om te komen en/of te blijven op de dorsvloer van Christus, *in casu* de katholieke kerk. Ondertussen laten deze teksten zien dat de scheidslijn niet altijd even absoluut is als zij lijkt.

Het 'reeds' van de eschatologische scheiding wordt niet alleen zichtbaar in het onderscheid binnen en buiten de kerk, maar ook in het onderscheid tussen koren en kaf binnen de begrenzing van de dorsvloer. Wie behoort bij de wereldwijde kerk bevindt zich wel op de goede plaats, maar dat is volgens de kerkvader geen vanzelfsprekende garantie voor het heil. Duidelijk communiceert hij dat

het onderscheid tussen koren en kaf heel de kerk doortrekt, inclusief de gemeenteleden die participeren in de sacramenten en de ambtsdragers. Vanuit zijn ambtelijke verantwoordelijkheid spoort hij zijn eigen mensen aan tot kritisch zelfonderzoek. Daarbij ontmaskert hij het kaf niet alleen als naamchristenen die openlijk in zonde leven, maar ook als gemeenteleden die wel de schijn van godsvrucht hebben maar het wezen van de zaak missen.

In de vroege werken (vanaf *mor.*, 387-389 AD) wordt niet alleen gedifferentieerd tussen koren en kaf, maar ook tussen twee categorieën korenkorrels, namelijk de 'gewone' gelovigen en de 'volmaakte' gelovigen (*perfecti*). De karakterisering van de *perfecti* geeft blijk van een hoog heiligheidsideaal in combinatie met een ascetische leefwijze in teruggetrokkenheid uit de samenleving. Toch is Augustinus hierin enigszins ambivalent, vooral wanneer hij de radicaal-ascetische ethiek van de manicheeërs bekritiseert. In weerwoord tegen de manicheeërs betoogt hij immers dat de ware gelovigen zich niet hoeven te onthouden van allerlei soorten voedsel, het bezit van materiële goederen en het huwelijk. Wanneer Augustinus zijn eigen vroegere teruggetrokken leven inwisselt voor de intensieve ambtelijke praktijk in Hippo Regius, vervaagt het ascetische ideaal al gauw als kenmerkend voor het koren. In *exp. Gal.* (394-395 AD) wordt de teruggetrokkenheid uit het openbare leven niet meer als kenmerk genoemd. In *cat. rud.* (400-405 AD) komt de vroomste categorie (*perfecti*) van het koren helemaal niet meer in beeld. Dat wil niet zeggen dat de kerkvader het ascetische ideaal geheel loslaat. Persoonlijk blijft hij levenslang deel uitmaken van een monastieke leefgemeenschap in Hippo Regius.

Het vervagen van het ascetische ideaal kan worden gezien in samenhang met twee ontwikkelingen. Allereerst is er de ontnuchterende praktijk. Aanvankelijk oordeelt Augustinus nog optimistisch over de heiligheid van de leden van de kerk. In *mor.* (387-389 AD) wil hij nog bewijzen dat de leefwijze van de katholieken die van de manicheeërs overtreft. Maar wanneer hij verantwoordelijkheid krijgt in het kerkelijke leven, maakt het vroegere optimisme plaats voor verontrusting over het vele kaf. In de praktijk heeft de kerkvader zijn handen vol aan het bestrijden van allerlei volkszonden en de geestelijke lauwheid van veel gemeenteleden. In deze context concentreert hij zich als herder en leraar van de gemeente op de 'basics' van de christelijke levensheiliging. Het is begrijpelijk dat daarbij de aandacht voor een bijzondere vorm van ascese, die betrekking heeft op een selecte groep gelovigen, naar de achtergrond verdwijnt. De tweede ontwikkeling is theologisch van aard. In de beginjaren van zijn ambtelijke werkzaamheid houdt Augustinus zich intensief bezig met de brieven van Paulus. Een vrucht van deze studie is onder andere *exp. Gal.* (394-395 AD). In deze commentaar distantiëert Augustinus zich van een heiligheidsstreven in een wettisch kader. In plaats daarvan bepleit hij een levensheiliging in een evangelisch kader, dat wil zeggen in combinatie met ootmoed, een besef van eigen zondig-zijn en afhankelijkheid van Gods genade in Christus. Deze nieuwe accenten maken het begrijpelijk dat de kerkvader zich minder dan eerder focust op de ascetische prestaties van de 'korenkorrels', en meer de nadruk legt op Gods onverdiende genade.

Een belangrijke relativisering van zijn eigen ecclesiologische heiligheidsideaal geeft Augustinus al in zijn vroegste werken (*mor.*, 387-389 AD) door middel van de dorsvloer. Immers, kenmerkend voor het koren is tenminste enige vorm van verdraagzaamheid (*tolerantia*): op de dorsvloer moet de aanwezigheid van het kaf vooralsnog worden verdragen. Vooral in het donatistische debat krijgt deze verdraagzaamheid veel aandacht als vrucht van de liefde (*caritas*), in contrast met afscheiding. De *tolerantia* is bij Augustinus dus essentieel voor het koren. Toch betekent deze verdraagzaamheid geen neutraliteit of acceptatie van een zondige leefwijze. Deels wordt zij begrensd door de kerkelijke tucht (*ecclesiastica disciplina*). In dit verband pleit Augustinus voor een goed functionerende kerkelijke tucht die medisch is van aard. Nog belangrijker voor hem is een andere begrenzing van de *tolerantia*, namelijk de geestelijke scheiding (*separatio spiritualis*) als kenmerk van het koren. Hiermee wordt bedoeld dat het koren zich wel hartgrondig distantiëert van de zonden van het kaf, maar zich niet afscheidt van het kaf. Daarbij gaat het om een afkeer van deze zonden (*non consentire*) en een scheiding in het hart (*in corde*) ondanks de fysieke vermenging (*in corpore*) met het kaf in de kerk. Deze geestelijke scheiding impliceert dus een heilige levenswandel waardoor het koren zich onderscheidt van het kaf. In dit verband spreekt Augustinus zijn gemeenteleden aan op hun verantwoordelijkheid ten opzichte van elkaar. Zij worden opgeroepen om elkaar aan te spreken op een zondige

leefwijze. Deze praktische toespitsing op de verantwoordelijkheid van de gewone man of vrouw maakt hij vooral in zijn preken voor het volk.

Hoe belangrijk de levensheiliging is voor Augustinus, wordt vooral duidelijk wanneer hij communiceert in de context van de eigen kerk. In zijn preken waarschuwt hij vanuit zijn ambtelijke verantwoordelijkheid voor een gemakzuchtig christendom dat volgens hem de toets van de kritiek niet kan doorstaan. Al in de vroegste werken (zowel homiletisch als niet-homiletisch) wordt het onderscheid tussen koren en kaf betrokken op de innerlijke gezindheid: de gerichtheid op God en het eeuwige leven. De vertaling naar de praktische levenswandel is in de vroege jaren al wel aanwezig, maar krijgt meer inhoud wanneer Augustinus optreedt als bisschop. Daarbij aarzelt hij niet om de zonden bij name te noemen. Concretisering zijn bijvoorbeeld: dronkenschap, geldzucht, het bezoeken van theatervoorstellingen, het veroorzaken van onrust in de kerk, vloeken, God lasteren, het bezoeken van waarzeggers of toverdokters, het dragen van amuletten of occulte middelen, het plegen van bedrog, overspel en het leven met een concubine. Kortom, het gaat om een breed scala van volkszonden, waarbij overigens de seksuele zonden relatief weinig aandacht krijgen. Kenmerkend voor het koren is dat het zich distantieert van dergelijke zonden, dat het zich in geloof richt op God en Hem smeekt om vergeving, dat het zijn vertrouwen stelt op Christus, en dat het Zijn hulp inroept om te volharden in het goede. Daarbij wordt het koren bewogen door de liefde die de Heilige Geest uitstort in het hart. Deze liefde betekent niet alleen de liefde tot God, maar ook tot de naaste. Concretisering zijn bijvoorbeeld gastvrijheid, huwelijksrouw, eerlijkheid en het onbaatzuchtig uitlenen van geld. De kerkvader zoekt het onderscheid tussen koren en kaf dus niet in mystieke ervaringen of in een radicaal ascetische ethiek. Het gaat hem om de gerichtheid van het hart (*in corde*) en de concrete levenswandel (*in moribus*) als een onlosmakelijke eenheid. Met betrekking tot de levensheiliging klinken de grondtonen van het *sola gratia* al helder in de beginjaren zijn ambtelijke praktijk. Deze worden krachtiger in de loop van de tijd, vooral in de pelagiaanse polemiek. Daarbij maakt het vroegere ideaalbeeld van de volmaakte christen plaats voor een andere karakterisering van het koren. Al blijven de innerlijke gerichtheid op God en de concrete levensheiliging kenmerkend, Augustinus schetst het koren meer in de gestalte van de tollenaar die smeekt om genade dan van de farizeeër die roemt in zichzelf.

In hoofdstuk 6 is onderzocht in hoeverre het 'reeds' van de toekomstige scheiding wel of niet een definitief karakter heeft. De beeldtaal van koren en kaf op de dorsvloer lijkt immers een onomkeerbare stand van zaken te impliceren: kaf kan normaalgesproken niet veranderen in koren en omgekeerd evenmin. Dit gegeven lijkt aan te sluiten bij interpretaties van Augustinus waarin wordt verondersteld dat zijn theologische denken doortrokken zou zijn van een determinisme dat verlammend werkt voor de paraenese. Maar in hoofdstuk 6 wordt aangetoond dat de metafoor bij Augustinus op een niet-deterministische wijze functioneert. De dorsvloer is niet de plaats waar alles blijft zoals het was tot de dag van het oordeel. In plaats daarvan is de dorsvloer bij Augustinus de plaats waar de bediening van het heil plaats heeft. De dorsvloer is daarom de plaats van de hoop op verandering ten goede, ofwel de plaats waar kaf verandert in koren. Deze hoop op verandering ten goede betekent voor Augustinus een belangrijke motivatie om zijn verantwoordelijkheid te nemen als pastor en prediker in de kerkelijke praktijk. Deze hoop motiveert hem ook om actief te participeren in de verschillende polemieken.

De voorlopiegheid van het onderscheid binnen en buiten de dorsvloer vertaalt zich bij de kerkvader in een missionaire gezindheid. Al in een van zijn vroegste geschriften (*uera rel.* 390 AD) communiceert hij zijn intentie om 'buitenstaanders' binnen te brengen op de dorsvloer van Christus. Deze 'buitenstaanders' worden aangeduid als dwalenden (*errantes*) en geconcretiseerd in het bekende collectief van heidenen, ketters, scheurmakers en Joden. Zij worden aangeduid als het groeipotentieel voor de kerk. Verder vertolkt Augustinus al in *exp. Gal.* (394-395 AD) de verwachting van een toekomstige bekering van het Joodse volk. De wervende gezindheid van Augustinus komt terug in latere geschriften, zoals *agon.* (396 AD) en in het bijzonder in *cat. rud.* (400-405 AD), een geschrift dat getypeerd zou kunnen worden als een missionaire catechese. Nog duidelijker dan in de niet-homiletische werken komt de missionaire gezindheid van Augustinus uit de verf in zijn preken. In het

onderzoek is tot nog toe weinig aandacht besteed aan de missionaire gezindheid van de kerkvader, nog minder aan de wijze waarop hij zijn gemeenteleden aanspreekt op hun eigen missionaire verantwoordelijkheid. Wel wordt soms verondersteld dat hij de missionaire roeping vooral zou vertalen in liefdadigheid. Maar bij de analyse van de teksten is duidelijk geworden dat het hem primair gaat om het communiceren van de christelijke waarheid. In zijn niet-homiletische werken spreekt hij over de roeping van de kerk om hen die dwalen terug te brengen op de dorsvloer van Christus. In zijn preken spoort hij de gemeente metterdaad aan om het Evangelie van Jezus Christus te delen met anderen in persoonlijke contacten, bijvoorbeeld met Joden en heidenen. Daarbij wijst hij op het belang van een levenswandel die wervend is in plaats van afstotend, bovendien op de christelijke roeping om te bidden voor de bekering van anderen. Een belangrijke motivatie voor zijn missionaire gezindheid is het genadige geduld van God. Men mag aan de bekering van niemand wanhopen zolang hij in het heden leeft, aldus de kerkvader.

Wat betreft de middelen die bijdragen aan de beoogde verandering ten goede geeft Augustinus het primaat aan het Woord. In de kerkelijke context betekent dit allereerst de bediening van het Woord in de prediking, verder ook de communicatie van het Woord in catechese en pastoraat. Buiten de kerkelijke context kan ook worden gedacht aan de betekenis van het Woord in de polemieken en allerlei vormen van contact. Behalve het Woord wordt ook de betekenis genoemd van het gebed en de sacramenten. Daarbij heeft bovendien de kerkelijke tucht haar plaats vanwege haar medische functie, overigens als vanzelfsprekend alleen voor de leden van de eigen kerk. Voor 'buitenstaanders' kunnen zelfs dwangmaatregelen door de overheid van betekenis zijn (zie hoofdstuk 4). Binnen de context van de eigen kerk wijst Augustinus de gemeenteleden herhaaldelijk op hun eigen verantwoordelijkheid voor elkaar. Volgens hem is het ieders christenplicht om elkaar zo nodig te vermanen, in de hoop dat men zich zal bekeren, ofwel dat kaf zal veranderen in koren. De verandering van kaf in koren kan worden aangeduid als een verandering van ongeloof in geloof, van ongehoorzaamheid in gehoorzaamheid, van duisternis in licht, van dood in leven. Kortom, het gaat om een innerlijke verandering die zichtbaar wordt in een heilige levenswandel in gerichtheid op God.

In de eerste jaren nadat Augustinus zich heeft ontworsteld aan het manichese determinisme relateert hij de beoogde verandering ten goede voluit aan de menselijke keuzevrijheid. Maar wanneer hij wordt geroepen in de ambtelijke dienst, legt hij de nadruk op het genadekarakter van het heil. Al in de vroege jaren waarin hij actief is als pastor en prediker schrijft hij de verandering van kaf in koren toe aan God als de Bewerker hiervan. In de vroege preken die worden gedateerd tijdens zijn presbyteriaat relateert hij de verandering van koren en kaf niet meer aan de vrije wil, zoals eerder in *uera rel.* (390 AD). Toch neemt hij naderhand, wanneer hij bisschop is geworden, wel weer de vrijheid om een beroep te doen op de wilskeuze om koren of kaf te zijn. Hiermee laat hij zien dat de belijdenis dat de beoogde verandering wordt bewerkt door God niet bij hem de paraenese niet ondermijnt. Wel vindt zijn visie op zonde en genade verdere verdieping in de loop van zijn ambtelijke praktijk, vooral in de pelagiaanse, en later de semi-pelagiaanse polemiek. Concreet betekent dit dat de kerkvader de gemeente herhaaldelijk herinnert aan hun eigen afkomst. De korenkorrels moeten immers erkennen dat zij evenals het kaf uit Adam en Eva zijn geboren, en daardoor eerder slecht zijn geweest. Ook wordt de aanwezigheid van koren op de dorsvloer gerelateerd aan het verkiezend handelen van God.

Een belangrijk resultaat van de analyse van de 'dorsvloerteksten' is dat de belijdenis van het *sola gratia* bij Augustinus gepaard blijft gaan met een indringende paraenese. Vanuit zijn ambtelijke verantwoordelijkheid spoort hij het kaf consequent aan om koren te worden, zowel in zijn vroege als in zijn latere werken. Deze paraenese functioneert vooral in de preken, wat voor de hand ligt omdat het paraenetische element hoort bij het genre van de prediking. Toch kan hieruit niet worden afgeleid dat er een principiële verschil zou zijn tussen de homiletische en de niet-homiletische werken inzake de verhouding tussen Gods genade en de menselijke verantwoordelijkheid. Dit is wel gesuggereerd door bijvoorbeeld Straw in haar artikel over Augustinus' exegese van de gelijkenissen van de akker en de dorsvloer. Maar in werkelijkheid praktiseert en verdedigt Augustinus de paraenese, inclusief het beroep op de menselijke verantwoordelijkheid, tot in zijn laatste dogmatische geschriften waarin zijn gedachten over de predestinatie tot volle ontwikkeling komen. De belijdenis dat de

verandering ten goede wordt bewerkt door God betekent dus geen ontkrachting van de paraenese in de geschriften, de catechese, het pastoraat, en *last but not least* de prediking. In plaats daarvan ontleent de kerkvader hieraan verwachting wanneer hij zich vanuit zijn ambtelijke verantwoordelijkheid inspant voor de beoogde verandering van kaf in koren. Gods uitverkiezing betekent volgens hem immers de garantie voor de aanwezigheid, vermeerdering en bewaring van het koren op de dorsvloer.

Hoofdstuk 7 gaat over de betekenis van de *area* als metafoor voor het laatste oordeel. Bij Augustinus heeft de dorsvloer een voluit eschatologische lading. Deze komt in beeld in het toekomstige wannen (*uentilatio*) waarbij Christus conform Matth. 3,12/Luk. 3,17 op de dorsvloer verschijnt met de wan om koren en kaf definitief te scheiden. Vervolgens wordt het koren bijeengebracht in de korenschuur (*horreum*) als aanduiding van het eeuwige leven. Het kaf wordt verbrand met vuur (*ignis*) als aanduiding van de eeuwige straf.

Bij het onderzoek naar de eschatologische betekenis van de dorsvloer heeft de differentiatie in verschillende contexten weinig opgeleverd. In de pelagiaanse polemiek speelt de dorsvloer nauwelijks een rol, en wanneer de dorsvloer functioneert in de polemiek met de manicheeërs en de donatisten heeft het debat geen betrekking op de eschatologie. Er is wel verschil van inzicht met de manicheeërs over bijvoorbeeld de opstanding van het lichaam, maar niet over de toekomstige scheiding van koren en kaf als zodanig. Wanneer het gaat over de donatisten, dan is er volgens Augustinus geen verschil in de leer (*doctrina*), dus ook niet in de eschatologie. Met de donatisten verschilt hij echter wel van mening over de criteria voor het laatste oordeel. Gezien vanuit het donatistische perspectief zou aansluiting bij de katholieke kerk een bedreiging betekenen voor het toekomstige heil. Daartegenover communiceert Augustinus dat het verdragen van het kaf binnen de katholieke kerk een noodzakelijke voorwaarde is voor het eeuwige heil.

De eschatologische lading van de dorsvloer wordt door Augustinus wel veel benoemd, maar doorgaans beperkt hij zich tot een aanduiding van het 'dat', niet van het 'hoe' van de toekomstige scheiding van koren en kaf. Daarbij dient het aspect van het wannen (*uentilatio*) vooral om de *permixtio* van de kerk heilshistorisch te plaatsen in het licht van het laatste oordeel. In de context van de eigen kerk geeft Augustinus meer aandacht aan diverse aspecten van de eschatologische verwachting dan in de overige contexten. Uit de wijze waarop hij dat doet, kan worden afgeleid dat hij de verwachting van de wederkomst van Christus om te oordelen rekent tot de *basics* van de kerkelijke verkondiging en het geloofsonderricht. Bij Augustinus heeft de aankondiging van de oordeelsdag een voluit waarschuwend element. In dit verband toont hij zich bewust van zijn ambtelijke verantwoordelijkheid voor het heil van zijn gemeenteleden. Belangrijk is dat de waarschuwingen voor het oordeel functioneren in het kader van de bediening van het heil. Als prediker wil hij zijn hoorders hoop geven. Op een sprekende wijze wordt dat duidelijk wanneer de eschatologische komst van Christus wordt gerelateerd aan zijn eerste komst. Voordat Christus met de wan zal komen om te oordelen (*uentilare*), is Hij al gekomen om geoordeeld te worden. Op deze wijze wordt de komende rechter verkondigd als de redder. De intentie van deze verkondigende prediking is dat Christus bij zijn wederkomst niet meer hoeft te veroordelen, ofwel dat kaf zal veranderen in koren.

Wanneer de toekomstige bestemmingen van koren en kaf in beeld worden gebracht, veroorlooft Augustinus zich weinig speculatie. Op grond van het Schriftgetuigenis en de geloofsbelijdenis (*symbolum*) over de opstanding van het lichaam stelt hij bijvoorbeeld dat het toekomstige leven niet puur geestelijk is, maar ook een lichamelijk aspect heeft. Maar wat dat concreet betekent, wordt niet uitgewerkt. De kerkvader realiseert zich blijkbaar dat hij spreekt over zaken die zich bevinden buiten het zicht en de ervaring van mensen. Bewust sluit hij zo nauw mogelijk aan bij de gegevens die hij vindt in de Heilige Schrift, al dan niet voorzien van enig commentaar. In de secundaire literatuur (bijvoorbeeld Eger, Kelly, Daley) gaat men er doorgaans vanuit dat hij de Bijbeltekst letterlijk interpreteert. Dit blijkt slechts ten dele waar te zijn, namelijk voor zover hij de Schrifttekst letterlijk citeert. De genoemde auteurs laten onbenoemd dat hierbij wordt gecommuniceerd dat de betreffende zaken alle menselijke voorstellingsvermogens te boven gaan, en daarom min of meer onkenbaar zijn. Voor de kerkvader functioneert 1 Kor. 2,9 als een hermeneutische sleutel wat betreft het eeuwige leven. De teksten die gaan over de eeuwige bestemming van het koren moeten daarom minder

letterlijk worden gelezen dan men op het eerste gezicht zou denken. Hetzelfde kan worden opgemerkt over de eeuwige bestemming van het kaf. Al benoemt de kerkvader een lichamelijk aspect vanwege de opstanding van het lichaam, ook hier betoogt hij dat het eeuwige vuur van een andere orde is dan gewoon vuur. Omdat de eeuwige straf tijdens het aardse leven onkenbaar is, kunnen de betreffende Schriftgegevens niet al te letterlijk worden geïnterpreteerd. Dit betekent bij de kerkvader geen relativering van de helse verschrikking. Waar het hem om gaat, is dat het ergste van de hel niet het vuur is, maar het definitief afgescheiden zijn van God. In contrast hiermee spreekt hij over het eeuwige leven. Daar zal de diepste vreugde niet liggen in de gaven maar in de Geve, ofwel in het genieten (*perfrui*) van de onmiddellijke aanwezigheid van God.

De verwachting van de komst van Christus met de wan maakt duidelijk dat het Augustinus in zijn ecclesiologische voorstellingen uiteindelijk gaat om de onzichtbare kerk, ofwel de kerk in haar toekomstige gestalte waarin zij gezuiverd zal zijn van alle kaf. Tegelijk geeft hij als man van de dorsvloer van Christus het volle pond aan de zichtbare gestalte van de kerk. Wat dit betreft betekent deze studie een bevestiging van de inzichten van hen die eerder in het Augustinusonderzoek aandacht hebben gevraagd voor de betekenis van de zichtbare kerk bij Augustinus. Immers: al is de zichtbare, gemengde gestalte van de kerk slechts tijdelijk, in de visie van Augustinus is aansluiting bij de zichtbare kerk een *conditio sine qua non* voor het heil.

In hoofdstuk 8 worden de belangrijkste slotconclusies gepresenteerd. Concreet gaat het daarbij over de werkwijze (8.1), de *area* als heilshistorische metafoor (8.2), de bronnen bij Augustinus (8.3), overeenstemming met Cyprianus, verschil met Tertullianus (8.4), een chiliastische inkleuring van de *area* (8.5), de *area* in relatie tot de oud- en de nieuwtestamentische tijd (8.6), Augustinus en de Joden (8.7), de *area* in de manichese polemieken (8.8), de *area* in de pelagiaanse polemieken (8.9), de meerwaarde van de *area* in de donatistische polemieken (8.10), de *area* als theologische metafoor (8.11), buiten de kerk geen heil (8.12), geen ongelimiteerde *tolerantia* (8.13), de aanwezigheid van koren en kaf in de kerk (8.14), het onderscheid tussen koren en kaf (8.15), verandering van kaf in koren (8.16), predestinatie en paraenese (8.17), de eschatologische betekenis van de *area* (8.18), de bestemmingen van koren en kaf (8.19), de zichtbare en de onzichtbare kerk (8.20), verschil tussen de homiletische en de niet-homiletische werken (8.21), Augustinus als retor (8.22), nieuwe vertalingen (8.23), nieuwe dateringen (8.24), en vier voorstellen voor verder onderzoek (8.25).

Wat betreft het verschil tussen de homiletische en de niet-homiletische werken is geconcludeerd dat er geen wezenlijk inhoudelijk verschil tussen beide tekstsoorten aanwijsbaar is. Wel blijkt er verschil te zijn in de 'representation and thematisation' van dezelfde inzichten. Daarbij houdt Augustinus als getrainde retor rekening met zijn geadresseerden tot wie hij zijn boodschap richt. Er zijn ook diverse voorbeelden genoemd die duidelijk maken dat men bij de interpretatie van de teksten rekening moet houden met de retorische professionaliteit van de kerkvader. Met bijvoorbeeld de donatisten is er veel meer overeenstemming dan men op het eerste gezicht uit zijn woorden zou afleiden, waaruit blijkt dat er ook sprake is van retoriek in de polemieken. Verder kan worden geconcludeerd dat de werkwijze, waarbij de homiletische en de niet-homiletische werken zijn onderscheiden, effectief is gebleken met betrekking tot de chronologie. Ook heeft deze werkwijze nieuwe argumenten opgeleverd voor de datering van diverse preken.